

Hlavní téma kongresu *Cesty společenského vývoje* implikuje otázku *cílů vývoje* i metod jejich určení. Každé jednání, ať se odehrává na jakékoliv úrovni, obsahuje v sobě směřování k nějakému cíli bez ohledu na to, je-li cíl explicitně vyjádřen, či nikoliv. Jakmile je však jednou zformulován, slouží zároveň jako východisko pro stanovení kritérií, s jejichž pomocí lze měřit a hodnotit reálný společenský pohyb, volit nejefektivnější realizační postupy, hledat účinné nástroje překlenutí či minimalizace rozdílů mezi vytyčenými cíli a dosahovanými výsledky. Závažnost těchto aspektů vzrůstá, jde-li o rozhodování na úrovni nadindividuální, zejména celospolečenské.

Sbližování cílů?

V socialistických zemích je od samého počátku jejich vzniku dána základní cílová orientace: kvalitativní změna životního způsobu, postupné vytváření společenských podmínek pro všeobecný a všestranný rozvoj osobnosti.

Názor, že společenský pokrok nelze měřit jen ekonomickými ukazateli, získává i v průmyslově rozvinutých kapitalistických zemích stále více přívrženců. Od druhé světové války, konstatuje Bertrand de Jouvenel v knize *La civilisation de puissance* [Jouvenel 1976], je PNB (hrubý národní produkt) kritériem růstu a pokroku. Je to indikátor, který redukuje představu rozvoje na cirkulaci peněz. „Kritéria pokroku je třeba,“ dle názoru autora, hledat jinde, například „*v hodnocení změn ve způsobu života*“.

S růstem společenského bohatství, disponibilních prostředků, se otázka jejich skutečně efektivního využití ve prospěch člověka a jeho rozvoje stává stále naléhavější. Jejich marnění v neracionálních rozhodnutích, reprodukce lidské bídy při relativním bohatství zdrojů je stále více pobuřující. Pod tímto tlakem i D. Bell klade otázku jak „rozdělit rozpočet a vytvořit mechanismy“, na jejichž základě by společnost mohla vytvořit „dobré podmínky lidské existence“, a to v situaci, kdy „rovnost ve vzdělání, hlasování a podobných věcech se stala centrálním kritériem of ‚the public philosophy‘“ [Bell 1976: 278].

Za zdánlivě blízkými a sbližujícími se formulacemi nejobecnějších cílů leží však různé, až protichůdné koncepce člověka a společnosti, různé hodnocení skutečnosti i cest dosahování cílů, ale především — velice různá realita sama, lišící se nejpodstatněji na úrovni společensko-ekonomických systémů. Podstatné odlišnosti systémů se projevují i v různé míře jejich *otevřenosti vůči změně*, především změně *kvalitativní*. Základní otázka zní: *který společenský systém je schopnější vytvářet příznivé podmínky pro kvalitativní změnu životního způsobu, pro rozvoj lidské osobnosti?* Obsahuje v sobě otázku další — jaké změny v podmínkách života jsou z tohoto hlediska rozhodující?

V řadě teoretických variant „industriální“ a „postindustriální“ společnosti se příkládá nemalá váha volnému času; s jeho růstem se akcentují stále více nejen jeho funkce re-kreativní, ale i kreativní, rozvojové, byť jejich interpretace je rozmanitá. Pokusíme se právě z tohoto hlediska, tj. z hlediska možností, jež otevírá růst volného času pro rozvoj člověka, prozkoumat některé v sociologii volného času „zdomácnělé“ myšlenky.

Na prvním místě je problém nejdiskutovanější — *vztah práce a volného času*. Nejběžnější pojetí se opírá o několik tvrzení:

- pracovní doba se zkracuje — volný čas vzrůstá;
- váha práce v životě člověka ustupuje do pozadí;
- práce se proměnila v „job“, pro většinu není ničím více než prostředkem obživy;
- vědeckotechnický pokrok, aniž by dával naději na masovou proměnu práce v tvořivou činnost, umožní další redukci pracovní doby;
- jedinou sférou, v níž se otevírá možnost seberealizace člověka, rozvoje osobnosti, je volný čas;
- přispět ke změně této možnosti ve skutečnost může výchova, kulturní politika, pedagogika či nová morálka volného času.

Závažnost a oprávněnost těchto tvrzení jako by vzrůstala ve světle prognóz (například Kahn, Wiener, O. Helmer), které otevírají alternativu budoucnosti, v níž prý stále více lidí vyvázaných z pracovního procesu bude stát před problémem smyslu života v podmínkách *života bez práce*.

Tváří v tvář těmto úvahám se však vynořuje řada problémů:

- Kapitalismus nesporně prodělal v průběhu posledních 100—150 let pozoruhodný vývoj — od maximálního prodloužení pracovní doby na hranice fyzické únosnosti k jejímu podstatnému zkrácení. Proč však věřit, že nejpravděpodobnější, či dokonce jedinou variantou dalšího vývoje je prostá extrapolace tohoto vývojového trendu? Cožpak zde není i další varianta — totiž postupné zrušení práce v její konkrétní historické podobě, vázané na prodej pracovní síly a produkci materiálních statků?
- Je vůbec možná situace, v níž jedna sféra života (volný čas) se rozvíjí a druhá (práce) je ponechána totálnímu odcizení? Jaké důsledky by vyplývaly z této trvalé nerovnoměrnosti pro rozvoj celku, tj. osobnosti člověka? Nelze nepřipomenout stále živou — a ovšem Marxem inspirovanou — otázku G. Friedmanna „Může volný čas nahradit v lidském životě práci jako těžiště osobní rovnováhy a ohnisko satisfakce?“ [Friedmann 1965: 103].

Ve světě, v němž sociální nerovnosti patří k nejtěživějším jevům, se nelze vyhnout dalšímu problému: Pro koho jsou šance spojené s volným časem otevřeny? Pro všechny stejně? Pro různé třídy a sociální skupiny v různé míře? Jaké šance rozvoje jsou dnes pro zhruba 6 % nezaměstnaných v zemích OECD? Jak vůbec působí atmosféra sociální nejistoty ve vztahu k předpokládaným možnostem rozvoje člověka ve volném čase? To je jistě sociologický problém prvního řádu. Tím spíše, že nerovnosti v kapitalistické společnosti se nezmenšují, ale stále reprodukují.^[1]

(1) „Subordinace technické kreativity cílům reprodukce vysoce nerovné sociální struktury a vysoké úrovni akumulace je příčinou největších paradoxů současné civilizace; ani

v nejbohatších zemích pětina až třetina populace nedosáhne příjmů zajišťujících uspokojení nezbytností.“ [Furtado 1977: 689].

Je opravdu možné překonat bariéru sociální nerovnosti, jejíž důsledky pronikají až do nejhlubšího soukromí, pouze „rozhodnou politikou“?(2)

Konečně problém třetí — daleko nejsložitější. V čem spočívají nové možnosti rozvoje člověka, jež se otevírají růstem volného času? S jakou koncepcí člověka sociologie volného času vlastně pracuje?

Všimněme si v této souvislosti úvah W. Nahrstedta o vztahu mezi sebeuskutečněním a odcizením ve volném čase, které v pregnantní podobě formulují názory vyjadřované často — jinde a jinými — spíše v náznacích. W. Nahrstedt definuje volný čas jako nový sociálně kulturní inovační potenciál, který se musí teprve rozvinout. Na tomto poli se střetávají občané „se svými potřebami, zájmy, touhami, nadějemi na štěstí, sebeuskutečnění, mír a svobodu“ a hospodářství (či průmysl) volného času se svým zájmem „na růstu odbytu, obratu, na maximalizaci zisku“.

Hospodářská sféra prosazuje své zájmy silněji než občan. Nová kulturní politika musí pomoci občanovi jasněji formulovat a prosadit jeho názory, jeho potřeby, jeho zájmy a působit tak aktivně proti nebezpečí nového odcizení a vykořisťování, jež ohrožuje volný čas, s nímž je spojen přechod od vysoce industriální k postindustriální společnosti [Nahrstedt 1977: 29–35].

Je to obdoba Dumazedierova tvrzení o nezbytnosti politiky, která by „navzdory třídním bariérám vytvořila podmínky pro to, aby byl obsah volného času příznivý vyjádření osobnosti...“. Dumazedier — stejně jako Nahrstedt — vidí ohrožení ze strany ekonomie: „V průmyslových společnostech, v nichž dominuje ekonomie trhu..., má produkce standardizovaných statků a služeb tendenci limitovat, redukovat, utvářet možnosti osobní realizace, a to i ve volném čase.“ [Dumazedier 1978: 6]

Citované úvahy, ztotožňující rozvoj sebeuskutečnění člověka pomocí volného času s možností *vyjádřit a uspokojit existující potřeby a zájmy* potlačované dosud „ekonomií trhu“ či „hospodářskou sférou“, podněcují několik otázek:

- Nevrací se dveřmi vyhnaná práce a její význam pro utváření života a osobnosti člověka v jiné podobě zpět oknem?
- Je kulturní politika dostatečně silným nástrojem v řešení konfliktu mezi zájmem občana a zájmem kapitálu?
- Není poněkud paradoxní vázat ve společnosti nejistot a nerovností veškeré potřeby a zájmy člověka na volný čas?
- Neznamená akcent na existující potřeby a zájmy zvěčnění jejich třídní omezenosti a diferencovanosti?
- Nebo naopak, neopírá se víra v progresivní charakter současných potřeb o koncepci „přirozených“ potřeb, „přirozené podstaty“ člověka? V tomto případě jde nejen o koncepci teoreticky spornou, ale také *statickou*.

Ve všech těchto souvislostech se volný čas vyjevuje jako potenciální pole omezeného rozvoje člověka, redukovaného na jednu ze sfér života, otevřeného v různé míře různým společenským třídám a skupinám (pro některé vůbec uzavřeného), akcentujícího spíše existující potřeby v jejich omezenosti než jejich změnu.

(2) „Má-li být obsah volného času příznivý jak pro vyjádření osobnosti (i přes bariéry tříd a privilegovaných kategorií), tak pro aktiv-

ni participaci občanů na demokracii, je třeba mít silnou správní moc, podřízenou rozhodné politice...“ [Dumazedier 1978: 28].

Teoretická reflexe tak zrcadlí limity objektivních vývojových možností, vydávajíc však současně limity jednoho společenského systému za obecné limity vývoje lidstva vůbec.

Rozvoj člověka jako společensky zprostředkovaný proces

Jedinec utváří svůj život v dialektice bezprostřednosti a zprostředkování. Vše, co je specificky lidské, v čem se formuje jako *bytosť* na rozdíl od *živočicha*, existuje a rozvíjí se zprostředkovaně, „oklikou“ přes společnost. Vztah člověka ke společnosti není vztahem hotového jedince, kterému příroda „vdechla“ schopnosti, potence, potřeby k „vnějšmu“ prostředí, jež může jen modifikovat to, co je dáno.

Jedinec reprodukuje a rozvíjí život v jeho *lidských formách* (jako určitý způsob života, jako určitý typ osobnosti) tím, že se účastní společenského reprodukčního — v prvé řadě výrobního — procesu. V něm přetváří přírodu, společnost a utváří sám sebe.

Vztah člověka k reprodukci vlastního života je zprostředkován nejen jeho vlastní společenskou činností, ale i činností celých předchozích generací, v jejichž díle generace současně pokračují. Je zafixováno ve společenských *podmínkách života*, tj. v dosažené materiální, civilizační, kulturní úrovni a formách společenských vztahů.

Společenské vztahy jsou klíčem, který rozhoduje o formách individualizace společného díla; v třídní společnosti jsou klíčem diferenciací, rozpornosti, antagonismů v podmínkách i způsobu života tříd, skupin a individuí, diferenciací, omezenosti až popření jejich vývojových možností.

Podmínky života vymezují *pole aktivního jednání individua*,⁽³⁾ pole jeho relativně svobodné volby činností, způsobů a úrovně uspokojování potřeb i možností jejich kultivace a rozvoje.

Výsledkem je určitý způsob života,⁽⁴⁾ který při jisté ustálenosti a vyzrálosti vyvolává a stabilizuje i určité návyky v jednání, rozhodující pro tvorbu individuálních vlastností, pro tvorbu osobnosti.

Společenské vztahy, to jest vztahy, do nichž lidé vstupují v procesu společenské reprodukce a produkce svého života, nelze substituovat či čelit jejich vlivu prostým růstem volného času, spotřeby či vzdělání; jejich působení nelze nějak podstatně měnit kulturní politikou a výchovou. V této věci by měla současná sociologie vyvodit nejen kognitivní, ale i akční závěry z Marxových tezí o Feuerbachovi, kde Marx v polemice s Feuerbachem ukazuje, že lidé jsou sice produkty poměrů a výchovy, avšak tyto poměry mění právě lidé, a že tudíž poměry — tento „vychovatel číslo 1“ — musí být vychován: „To, že měnění okolností a lidská činnost spadají vjedno, lze pojímat a racionálně pochopit

(3) Jak říká Lucien Sève, fungování a reprodukce společenských vztahů ze „strany individua se jeví jako zákonitě nutné matrice aktivity“ [Sève 1976: 295].

(4) „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají

kají i s nimi spojených hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálněekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v níž pak nabývá různých funkcí a významů“ [Filipec - Filipecová 1976: 234].

jen jako *revoluční praxi*." [Marx-Engels 1958: 17—18]. Je tomu zřejmě právě naopak, než jak soudí sociologové, kteří spoléhají v první řadě na spásnou sílu „kulturní animace“; všechny možnosti otevírající se technickým rozvojem, který znásobuje růst společenského bohatství (a umožňuje růst volného času, spotřeby, vzdělání, informací etc.), se navracejí k jednotlivci zformované či zdeformované existujícími společenskými vztahy.

Jedině změna společenských vztahů může kvalitativně změnit formy individualizace výsledků společenské činnosti individuů i tuto činnost samu.

S vývojem lidské společnosti, dělby práce, se rozšiřují sféry společenské reprodukce a produkce lidského života. Je to nezvratný a ve své podstatě progresivní proces, v něm tkví tajemství možnosti rozšířené reprodukce osobnosti. V podmínkách třídní společnosti naráží však na bariéru soukromého vlastnictví výrobních prostředků, které jsou rozhodujícími zdroji společenského utváření lidského života.

Socialismus a rozvoj osobnosti

Proces zespolečnění výrobních prostředků, přeměny společenských vztahů, tvoří *kvalitativně nový základ*, na němž se v socialistické společnosti — teoreticky i prakticky — řeší problém rozvojových možností člověka.

Kvalitativně nový je v tom smyslu, že — poprvé v dějinách — vzniká *ucelený systém společenské reprodukce a tvorby života*; společenské nejen co do činnosti, ale i co do vlastnictví zdrojů. V tomto kontextu se podstatně mění i způsoby a formy individualizace společného díla, a to ve směru postupného vytváření rozvojových možností *pro všechny*. Mění se však zpětně i rozsah zespolečnění činností; neomezují se už pouze na sféru produktivní činnosti, ale pronikají do oblasti nakládání se zdroji, řízení společensko-ekonomických procesů. Skuteční vlastníci, respektive spoluvlastníci výrobních prostředků, to jest všichni členové společnosti, se postupně učí tuto novou dějinnou „pozici“, v níž se objektivně nacházejí, *činně ovládnout*.⁽⁵⁾ Ve spojení s vědeckotechnickým pokrokem, změnami v obsahu práce, se vytvářejí objektivní společenské předpoklady všeobecné orientace *k všestrannosti*.

Společensky zprostředkovaný všestranný rozvoj všech, takový je — v dějinách bezprecedentní — cíl komunismu, vyvozený z charakteru společensko-ekonomické formace a logiky jejího vývoje. Jde o cíl strategický, dlouhodobý. To však v žádném případě neznamená, že jde jen o projekt, jehož realizace se odkládá ad calendas graecas. Je zčásti projektem, zčásti realitou; již na půdě socialistické společnosti se vytvářejí některé předpoklady pro jeho postupné uskutečňování.

Rozebereme nejprve dva nové fenomény, které podstatně mění podmínky života.

Na prvním místě jsou to sociální jistoty.⁽⁶⁾ Sociální labilita, včetně neza-

(5) Tyto dějinné procesy nemůže například technika časového snímku postihnout; ta je — do jisté míry — schopna zachytit pouze situaci „konečnou“, kdy nové vztahy se již transformovaly v činnost.

(6) Několik údajů: V ČSSR byla od r. 1945 zcela likvidována nezaměstnanost, sociální politika se zaměřuje zejména na svízelná období změny životního cyklu (novomanželské půjčky,

placená mateřská dovolená (ve výši 90 % platu) po dobu šesti měsíců, možnost dalších 18 měsíců pečovat o dítě s měsíčním příspěvkem státu 500 Kčs jde-li o druhé a další dítě a zaručení zpětného návratu do pracovního místa atd.); sociální opatření platí pro veškerou ekonomicky aktivní populaci (tedy i pro zemědělce) ve stejném rozsahu.

městnanosti, je v kapitalismu podstatnou součástí ekonomického přinucení jako dominantního prvku celého systému regulace vztahů mezi společností a individuem. V socialistickém systému tuto úlohu dominantního prvku v regulaci vztahů mezi společností a individuem přejímá celý způsob života; sociální jistoty jsou *elementárním předpokladem* jakéhokoli dalšího postupu vpřed. *Vylučují totiž z individuálního života možnost regrese*, především ve smyslu vypojení z pracovního procesu, který je základním zdrojem uspokojování potřeb.

Druhou významnou skutečností je proces *překonávání sociálně třídních rozdílů*. Jeho součástí je vyrovnávání podmínek života, jež nesou stopy v minulosti vytvořených hlubokých třídních rozdílů (zafixovaných například v různé úrovni průmyslového rozvoje jednotlivých oblastí, v různé kvalitě bytového fondu, infrastruktury měst a vesnice, různých regionů země atd.). Zespolečenštěné zdroje umožňují koncentrací investic do dříve zaostalé sféry života, oblasti země, třídy či sociální skupiny, dosáhnout vyrovnání. Tento proces je v některých oblastech rychlejší než vlastní vývoj sociálně třídní struktury, kde hlavní difference jsou vázány na současný stupeň dělby práce a s ní spojené rozdíly v obsahu, složitosti, kvalifikovanosti pracovních činností a příjmech.

V ČSSR probíhá proces sbližování podmínek života po mnoha liniích; největších změn a výsledků bylo dosaženo ve vztahu českých zemí a Slovenska, dělnické třídy a družstevního rolnictva, města a vesnice. Uvedme alespoň několik signifikantních údajů.

Jestliže počátkem padesátých let byl v českých zemích dvojnásobně vyšší stupeň industrializace než na Slovensku, pak počátkem sedmdesátých let se tato relace změnila na 1,2 : 1. Industrializace Slovenska je však souběžně provázána dynamizací všech ostatních sfér života, jak naznačuje například vývoj relace některých dalších ukazatelů: jestliže v roce 1948 byl počet lékařů na Slovensku o třetinu nižší než v českých zemích, v roce 1974 došlo k vyrovnání; jestliže počet studentů odborných a vysokých škol byl o polovinu nižší, pak v roce 1974 je na Slovensku dokonce o třetinu vyšší; jestliže počet návštěvníků divadel v roce 1948 na Slovensku byl 4krát nižší, pak v roce 1974 zůstává jen dvakrát nižší než v českých zemích.

Ztotožnění *moderního* s průmyslem a městem a *tradičního* se zemědělstvím a venkovem, v sociologii zcela běžné, je u nás prostě nepoužitelné. Díky sto-procentní kolektivizaci a postupující industrializaci zemědělské výroby se v průběhu života jedné generace radikálně změnily podmínky života v zemědělství a na vesnici. Změnil se charakter práce, v níž nabývá převahy práce spojená s mechanizací a specializací, změnil se pracovní režim, pracovní a mimopracovní čas jsou odděleny, pracovní doba je jen o 8 až 12 % delší než v průmyslu, existují dovolené a s určitými modifikacemi i víkend. Pro zemědělskou populaci platí stejné sociální jistoty jako pro ostatní; v roce 1973 dosáhli družstevní rolníci ve vztahu k ostatní ekonomicky aktivní populaci nejvyšších čistých příjmů na hlavu.

Významným činitelem formování potřeb a překonávání třídních rozdílů je spotřeba ze společenských fondů. Z celkového objemu spotřeby obyvatelstva v r. 1975 představovala již 34 %. Například úplné vynětí péče o zdraví z tržního mechanismu znamená nejen to, že každému se dostává potřebné péče bez ohledu na postavení ve společnosti, ale tento nový způsob uspokojování potřeb stimuluje jejich ohromný a všeobecný růst.

Překonávání třídních rozdílů, vyrovnávání podmínek života spolu s jejich zdokonalováním otevírá *reálné možnosti nejen pro vyjevení a uplatnění, ale*

i pro rozvoj individuálních potřeb, schopností a zájmů, neboť jedinec je stále méně determinován svým třídním postavením. Diferenciace třídní přerůstá do zdůraznění diferencí skupinových a individuálních.

* * *

Tyto změny v podmínkách života vytvářejí již dnes předpoklady pro určitý (tj. nikoli všechny sféry života prostupující a v tomto smyslu omezený) rozvoj všech členů společnosti. Projevují se

- v rozšíření některých známých potřeb v sociálních vrstvách, jimž dříve nebyly dostupné (či pouze v elementární podobě),
- ve všeobecném a sociálně značně vyrovnaném růstu materiální kultury, (7)
- v sociálně diferencovaném a relativně pomalejším růstu kulturních potřeb, (8)
- v silném omezení některých nežádoucích, destruktivně působících "potřeb". (9)

Nové společensky zprostředkované možnosti se setkávají — pokud jde o primární, biologicky zakotvené potřeby — se silnou individuální motivací a vstřícnou aktivitou.

V oblasti rozvojových, kulturních potřeb je situace značně složitější. Vyrovnávající se podmínky co do výstavby kulturních zařízení, finanční dostupnosti, zhruba stejného pracovního režimu pro veškerou ekonomicky aktivní populaci, právě tak jako dekomercializovaná kulturní politika, to vše nevyvolává zdaleka tak silnou individuální motivaci, jakou pozorujeme u primárních potřeb.

Klíčovou úlohu v osvojení a rozvoji těchto společenským rozvojem vytvořených a biologicky nezakotvených potřeb hraje práce a její transformace. Úroveň kulturních potřeb je silně vázána na difference v obsahu práce, ve vzdělání, v kvalifikaci.

V naší společnosti se radikálně změnil charakter práce zrušením základního antagonismu vlastníků výrobních prostředků a vlastníků pracovní síly. Obsah práce z hlediska její složitosti, kvalifikovanosti, míry tvořivých prvků zůstává značně diferencován. Podstatnější proměny jsou vázány na tempo a směr vědeckotechnického pokroku. Dlouhodobě směřují k postupnému vypojení člověka z bezprostředního výrobního procesu, od produkce věcí k vzájemné „produkci“ lidí.

Práce, definovaná v těchto dvou podstatných dimenzích, determinuje strukturu činností a potřeb, jejich úroveň i významy, jimiž se vpisují do života jednotlivce.

* * *

Přeměny, kterými prochází způsob života v naší společnosti, staví do popředí i některé vědeckovýzkumné problémy:

1. Dosavadní vývoj vytvořil v mnoha ohledech předpoklady pro výraznější přesuny do oblastí potřeb sekundárních, kulturních (pro něž je typické, že uspokojení je vázáno nikoli na spotřebu věcí, ale na činnosti či vztahy, kde

(7) Indikátorem tohoto procesu je například struktura výživy, rodinných účtů, časových rozpočtů, vybavenost domácností.

(8) Jako indikátor zde může sloužit struktura činností volného času, kulturní vkus, měřený

úrovní recipovaných hodnot (ve všech skupinách městské populace jsou nejméně frekvencovány kulturní hodnoty nejnižší úrovně).

(9) Narkomanie, prostituce.

věci nabývají úlohy pouhého stimulu k činnosti]. Jejich širšímu uskutečnění brání především již zmíněné difference v obsahu práce a ve vzdělání. Existují prostředky, jež v této rozporné situaci mohou umocnit sílu těch procesů a vlivů, které kultivují a rozvíjejí lidské potřeby? Platí-li na celospolečenské úrovni, že současné potřeby jsou zprostředkovaným produktem činnosti celých generací, v jaké míře platí i na úrovni individua, že určitý typ činnosti je schopen také bezprostředně formovat určitý typ potřeb?[10]

2. Zevšeobecnění a růst některých potřeb (typická je v tomto směru například oblast péče o zdraví, bydlení) poukazují na problémy nové situace, v níž jde o saturaci potřeb pro všechny, a to na vysoké a vzrůstající kvalitativní úrovni. Zde není jiné řešení než různé formy „průmyslové velkovýroby“ statků a služeb (pronikající dnes i do takových sfér, jako je kultura, zdravotnictví, informace), které s sebou nesou některé prvky standardizace, unifikace. Čím více a kvalitněji jsou potřeby uspokojovány, tím výrazněji se naopak rozšiřuje škála jejich rozrůzněnosti, posiluje se tendence k diverzifikaci. Praktickou stránkou tohoto problému je otázka jak řešit tenze, které vznikají z těchto vzájemně spjatých a do jisté míry protichůdných tendencí. Problém má však i svoji stránku hlubší, dějinnou. Nebyla a není neopakovatelnost, jedinečnost věcí vykupována „standardizací“ lidí? Není naopak cesta masové produkce (a tedy jisté standardizace) věcí předpokladem individualizace lidí?

3. Kdo rozhoduje o dalším směru vývoje potřeb a podle jakých kritérií, k jakému vzoru či normě směřovat? Často se problém formuluje pouze jako dilema výroba-spotřebitel; spotřebitel musí mít více možností artikulovat své skutečné potřeby — výroba je musí brát více na zřetel. To je ovšem jen jedna úroveň problému, v níž lze řešit pouze aktuální a krátkodobý — a jistě nikoli nepodstatný — nesoulad mezi společenskou produkcí statků a služeb a diferencovanými potřebami populace.

Z hlediska stanovení dlouhodobých záměrů se ukáže, že tato dvojice — výroba-spotřebitel — sama na řešení otázky nestačí, že individuum není v této věci plně kompetentní. Snaha hledat řešení v autoritě „přirozených“ či „autentických“ potřeb, které by mohly sehrát úlohu orientujícího vzoru či normy, neobstojí; současné potřeby jsou vždy produktem historického vývoje společnosti a člověka, jeho společenských aktivit. Naznačení žádoucího a možného směru vývoje představuje jeden z nejobtížnějších úkolů, který je řešitelný jen ve spolupráci s vědeckým výzkumem. Rozhodující úloha v řešení této otázky, stejně tak jako v řízení celého procesu formování nového života, připadá společenským organizacím a institucím. Ony jsou totiž „nositeli“ společenské zprostředkovanosti reprodukce lidského života a zároveň bází, jež otevírá každému členu společnosti možnosti účinně do tohoto procesu zasahovat, aktivně jej spoluutvářet.

4. V podmínkách, kdy se mění celý komplex životního způsobu, kdy rostou potřeby jak co do kvantitativních tak kvalitativních parametrů, kdy rostou i společenské zdroje (ale pomaleji než potřeby) vzrůstá i nezbytnost ovlá-

(10) Některé výsledky nových forem trávení dovolené, směřujících pod vedením odborníků k tomu, aby se stala „školou zdravého a kulturního života“, naznačují, že lidé pozitivně přijímají organizovaný režim dovolené, který

by sami nebyli schopni si vytvořit, že se opětovně vracejí, že určité návyky — například stravovacího či pohybového režimu si přenášejí i do každodenního života.

nout celý tento proces ve smyslu jeho plánovitého cílevědomého řízení. V podstatě jde o řízení vzájemného vztahu ekonomických a sociálních procesů, v němž procesy ekonomické jsou základním nástrojem uskutečňování sociálních cílů.

Právě v artikulaci rozporů mezi ekonomickými a sociálními procesy a cíli, v možnosti jejich řešení v důsledku společenského vlastnictví, v jejich celospolečenském a plánovitém řízení je jedna z garancí, že objektivně rozevřené možnosti rozvoje se mohou přeměnit ve skutečnost. Společenské řízení těchto procesů není bariérou, ale předpokladem, nástrojem uskutečnění takových změn v podmínkách života, které stimulují aktivitu individua, které rozšiřují prostor individuální volby. Zároveň však, a snad dokonce v první řadě, sama účast v řízení těchto procesů je novým a dosud málo zvládnutým polem pro aktivitu každého jednotlivce, v níž reálně rozhoduje o budoucnosti své i následujících generací.

* * *

Dlouhodobý časový horizont uskutečňování cílů, jejichž realizovatelnost je založena v zákonitostech vývoje nového společenského systému, vyjevuje složitost vztahů mezi změnou společenského systému, podmínek života na straně jedné a způsobu života, rozvojem osobnosti na straně druhé. Mezi těmito dvěma stránkami existuje kauzální vztah, tedy i diachronie.

Pro sociologii představuje celý tento komplex výzvu rozvinout takové postupy zkoumání, které umožní přejít od zkoumání hotových jevů k procesům, od postihování kvantitativních aspektů ke zkoumání kvalitativních změn, od zkoumání izolovaných jevů ke zkoumání jejich souvislostí.

Literatura

- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, 1976.
Dumazedier, J.: *Lettre ouverte à Loisir plus*. Loisir plus 1978, Février.
Dumazedier, J.: *Un exemple de politique du loisir en miettes*, Loisir plus 1978, Mars.
Filipce, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Friedmann, G.: *Travail et loisir au „second XXe siècle“*. Janus 1965, No. 7.
Furtado, C.: *Le développement*. RISS 1977, No. 4.
Jouvenel, B. de: *La civilisation de puissance*. Paris, Fayard 1976.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1956.
Nahrstedt W.: *Entfremdung durch Freizeit?* In: Frankfurter Hefte 1977, Nr. 9.
Sève L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Филиппова Б.: Общество — свободное время — развитие личности

Тип и возможности развития личности непосредственно определяются объективными условиями жизни; в них переплетается влияние общественной системы с культурной традицией цивилизации и достигнутым уровнем страны. Условия жизни определяют поле активного поведения индивидуума, поле его относительно свободного выбора. Изменения условий жизни не вызывают изменений в образе жизни и типе личности ни автоматически, ни мгновенно. Речь идет об общественном процессе диахронного

характера, в котором причинные отношения модифицируются активностью субъекта и благодаря его посредничеству.

Деятельность в ходе которой человек преобразует мир и самого себя, является его сущностью, сущностью образа жизни человека. Доминантную роль играет труд, характер которого в определенной степени определяет и роль свободного времени, этого специфического комплекса деятельности, в развитии индивидуума. Эту, многосторонне эмпирически проверенную причинную взаимосвязь, отражающую иерархическую структуру человеческой деятельности, нельзя отождествлять с какой-то «идеологией работы»; «шизофреничная» оптика отчужденного труда и свободного развития человека в свободное время противопоставляет автономные деятельности, деятельности, которые в действительности являются только различными взаимосвязанными компонентами одного целого.

Равенство шансов в условиях классово дифференцированного общества является всегда фактическим неравенством. Преодоление классовых различий, гомогенизация условий жизни является основной общественной предпосылкой развития деятельности человека, включая его активность в свободное время. По мере того, как все больше увеличивается пространство свободного выбора для всех, все более ясно вскрывается, что эта цель является далеко «не конечной», что, наоборот, всплывает более сложная проблема — то есть изменение выбора как такового, а именно, в направлении развития личности. Именно в свободное время этот вопрос приобретает особую актуальность. Ведь речь идет далеко не об удовлетворении существующих потребностей, но об их культивировании и развитии и именно в условиях их общественного удовлетворения и формирования.

Какой субъект и в соответствии с какими критериями решает вопрос дальнейшего направления формирования потребностей, какие потребности должны быть подавлены или ограничены? Каково отношение между социальным планированием, являющимся в этих условиях необходимостью, и развитием личности в смысле активного творческого существа?

Summary

Filipová B.: Society — Leisure — Personality Development

The type and development possibilities of the personality are primarily determined by objective living conditions within the scope of which the influence of the social system blends with the cultural and civilization tradition and with the level attained by the country. Living conditions delimit the field of the individual's active behaviour, the field of his relatively free choice. A change in the living conditions calls forth changes in both the way of life and the type of personality: this, however, happens neither automatically nor immediately. What is involved here is a social process diachronic in nature in which causal relations are mediated and modified by the subject's activity.

The activities through which man transforms the world as well as himself represent his substance, they are the substance of the human way of life; a dominant role is played here by work whose character largely determines even the role of leisure — i. e. a specific complex of activities — in the individual's development. This causal relation reflecting the hierarchical structure of human activities which has been empirically verified from all possible aspects cannot be identified with any „ideology of work“; from a „schizophrenic“ angle of vision, alienated work and the free development of man in his leisure are considered as contradictory autonomous activities, while in reality they are but different, mutually overlapping components of a single whole.

The equality of chances under the conditions of class-differentiated society always implies factual inequality; the overcoming of class differences, the homogenization of living conditions are a basic social precondition of the development of human activities, inclusive of leisure activities. The larger the space of relatively free choice available for all people grows, the more evident does it become that this goal is far from being „final“: that, on the contrary, a considerably more complex problem is emerging behind it — i. e. a change of the choice itself in the direction

of personality development. It is just in the area of leisure that this problem is becoming more and more acute. This certainly does not involve a mere satisfaction of existing needs but also their cultivation and development under the conditions of their social satisfaction and formation.

What is the object that decides, on the one hand, about further trends in the formation of needs and, on the other hand, about what needs should be suppressed or limited, and what are the criteria applied herein? What is the relation between social planning, inevitable under the present circumstances, and the development of personality in the sense of an active creative being?